

DE BETEKENIS VAN HUISRITUELEN IN HET CHRISTENDOM

Wanneer mensen die lid zijn van twee of meer verschillende religies, contact met elkaar zoeken of met elkaar in gesprek gaan, zie je vaak dat ze op zoek gaan naar wat die beide godsdiensten bindt, naar wat ze met elkaar gemeenschappelijk hebben. Dat is een uiterste waardevolle benadering en ze is in ieder geval wat mij betreft, absoluut te verkiezen boven een benadering die zich zoveel mogelijk richt op wat bij voorbaat religies scheidt. Dat is in de loop der eeuwen al veel te veel gebeurd. Toch kan er een nadeel zitten aan deze op zich genomen zo sympathieke en positieve insteek. Ik bedoel daarmee niet dat het gevaar bestaat dat verschillen worden weggepoetst en dat uiteindelijk daar niemand mee gebaat is (dat gevaar bestaat natuurlijk ook). . Ik bedoel vooral dat je op die manier de kans mist om je ogen te openen voor wat er anders is in een andere religieuze traditie. Precies dat andere kan waardevol voor je eigen traditie zijn. Het kan je attenderen op dingen die in je eigen traditie op de achtergrond zijn geraakt of onderbelicht zijn gebleven. Dingen waarvan je misschien wel iets kunt leren, zeker op een moment waarop je eigen tradities in een crisis zijn geraakt of ter discussie staan.

Dat laatste geldt zeker voor het thema van vanmiddag, huisrituelen. In de afgelopen jaren is er rondom de huisrituelen binnen het christendom, zeker onder katholieken, een soort impasse ontstaan. Veel katholieke huisrituelen zijn in korte tijd bijna ongemerkt een zachte dood gestorven. Ze zijn gewoon in onbruik geraakt, zonder dat veel mensen zich er echt druk om hebben gemaakt. Tegelijkertijd kruipt het bloed waar het niet gaan. In de samenleving komen wij allerlei huisrituelen tegen die door christenen worden overgenomen en, om het nog wat ingewikkelder te maken, soms weer een christelijke oorsprong hebben. Alleen is de relatie die veel van die rituelen met de christelijke traditie hebben, nogal vaag en onduidelijk.

Deze situatie kan een aanleiding zijn om eens stil te staan bij de relatie die huisrituelen in de christelijke traditie spelen, respectievelijk gespeeld hebben. Ik wil dat doen in drie etappes. Allereerst wil ik een kort overzicht geven van de ontwikkeling van huisrituelen binnen het christendom tot aan het midden van de twintigste eeuw. Ik zal daarbij proberen aan te tonen dat huisrituelen in het christendom een andere rol hebben gespeeld dan in het Jodendom en ook proberen daarvoor een verklaring te geven. Daarna zal ik in het kort iets zeggen over de teruggang van christelijke, met name katholieke huisrituelen sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw. Aan het einde wil ik u enkele mogelijke oplossingen, strategieën voorleggen. Daarbij zal ook de vraag aan de orde kunnen komen in hoeverre de

joodse traditie aanknopingspunten biedt voor een christelijke manier van omgaan met huisrituelen.

Wanneer ik in mijn colleges liturgie en liturgiegeschiedenis aandacht besteed aan de Joodse liturgie – wat ik steevast doe -, laat ik studenten altijd enkele gedeelten lezen uit een joodse Siddeer. Met een zekere regelmatig stellen de christelijke – katholieke – studenten dan de vraag waar dit boek nu wordt gebruikt: in de synagoge of thuis. Wanneer ik dan zeg dat veel van de gebeden zowel thuis als in de synagoge gebeden kunnen worden, wekt dat vaak enige verwarring. Christenen, katholieken, zijn met zoiets niet vertrouwd. Je hebt van de ene kant liturgie en die wordt in de kerk gehouden en daarnaast heb je bepaalde privégebeden, devoties, uitingen van vroomheid. En dat zijn verschillende dingen.

Deze ontwikkeling heeft in het christendom heel oude wortels. In het christendom komen wij al in een vroeg stadium sporen tegen van een verkerkelijking, zo men wil, een verliturgisering van vroegchristelijke rituelen die voor een belangrijk deel teruggaan op Joodse wortels. De vroegchristelijke liturgie was in de beginfase een ‘huisliturgie’. De vroegchristelijke eucharistievieringen hadden het karakter van maaltijden die in huizen werden gehouden. ‘Huis’ betekent hier weliswaar niet : kerngezin, tweouder en tweekinder gezin, maar niettemin kwam men bijeen in grote huizen en daar werden ook rituele tradities voortgezet die afkomstig waren uit het Jodendom. Alleen dat heeft niet zo lang geduurd. Er was al vroeg een tendens om rituelen te verplaatsen naar de kerkgebouwen – zodra die er waren – en ze een plaats te geven binnen de kerkelijke liturgie. Mooie voorbeelden daarvan zijn de zegeningen, de berachoth. De zegening van brood en wijn hoorde in thuis in de huiselijke context. Hetzelfde geldt ook voor het ontsteken van het licht op de vooravond van de sabbat. In het Jodendom is dat in wezen altijd zo gebleven. In het christendom niet: de zegening van brood en wijn zijn opgenomen in het eucharistisch gebed. Het ritueel ontsteken van het licht leeft voort in de vespers van de Byzantijnse liturgie en in het plechtig ontsteken van de paaskaars aan het begin van de Paasnacht. Al in de derde/vierde eeuw zien wij dat het zegenen van vruchten in de kerk gebeurt, door de bisschop of de priester. In wezen is het iets soortgelijks gebeurd met de vaste gebedstijden, het morgen en avondgebed. Het zijn ‘getijden’ geworden, lauden en vespers die vooral in kerk worden gebeden en gezongen, en op den duur vooral door de clerus en de monniken. Dat is een groot verschil met de Joden, en overigens ook met de Moslims die vijf keer per dag bidden.

Deze liturgisering heeft op haar beurt tegenreacties opgeroepen. Doordat rituelen vooral een kerkelijke aangelegenheid werden, ontstond er een leemte omdat er precies in het

dagelijkse leven, buiten het kerkgebouw behoefte aan rituelen bestond en bestaat. En ook vóór de opkomst van het christendom kende men daar rituelen die werden gekerstend of waarvoor christelijke alternatieven werden bedacht. Een mooi voorbeeld daarvan vormen de middeleeuwse zegeningen. Op alle mogelijke momenten en bij alle mogelijke gelegenheden werden zegeningen uitgesproken. In plaats van de vijftig psalmen kwam de rozenkrans op, vijftig ave's, Weesgegroeten, die weer door drie rozenhoedjes gedeeld konden worden van elk vijftig Weesgegroeten. Vooral in de periode na Trente kwamen de litanieën tot bloei. Er waren allerlei huiselijke gebruiken rondom de grote feestdagen, zoals Kerstmis en Pasen. Zoals vorig jaar Goedroen Juchtmans nog eens duidelijk heeft laten zien in haar proefschrift over 'rituelen thuis', was er met name vanaf het midden van de negentiende eeuw een opmerkelijke toename van dit soort huis- en gezinsrituelen. Dit heeft alles te maken met een grotere aandacht voor het gezin, in de zin van het burgerlijke kerngezin als het privé-domein waar men geborgenheid en warmte kon ervaren. De katholieke kerk is in zekere zin op die ontwikkeling ingesprongen door het belang en ook de heiligheid van het huisgezin te benadrukken (Feest van de Heilige Familie; oorspronkelijk onder het octaaf van Driekoning; nu zondag onder de octaaf van Kerstmis). Het was in die periode ook dat allerlei huiselijke devoties bijzonder werden gestimuleerd: huisaltaren, Heilig-Hartbeelden etc. Al die gebruiken waren belangrijk voor de gelovigen, speelden een centrale rol in het leven van de gewone gelovigen, maar ze stonden vaak ver af van de kerkelijke liturgie.

Een dergelijke kloof heeft het Jodendom – op die manier – niet gekend. Hoe valt het te verklaren dat er in het christendom – met name in het katholicisme – wel zo'n kloof was en in het Jodendom niet? Volgens mij hebben twee factoren een rol gespeeld?

Op het eerste plaats heeft hier een bepaalde visie op de aardse werkelijkheid meegespeeld. Het christendom heeft door de eeuwen heen een bepaalde gerichtheid op de eeuwigheid gekend, op wat van blijvende waarde was. In vergelijking daarmee was het aardse, het tijdelijke van ondergeschikt, of betrekkelijk belang. Dat bevorderde een tegenstelling tussen sacraal en profaan, tussen kerk en wereld, tussen clerus en gelovigen. Huwelijk, het hebben van een baan, een gezinsleven hoort dan allemaal tot de profane werkelijkheid. De liturgie zou dan over iets anders gaan. In wezen is dit een dualistisch schema. 'Despicere terrena et amare caelestia' het 'aardse verachten en het hemelse beminnen', zo heette het in de postcommunio van de tweede zondag van de Advent volgens het oude missaal (tekst gaat zeker terug tot de vijfde, zesde eeuw en is in het nieuwe missaal wat aangepast: *terrena sapienter perpendere et caelestibus inhaereret*). Een dergelijke

dualistische visie komen wij in het Jodendom minder vaak tegen dan in het christendom. In ieder geval heeft ze in het Jodendom een veel minder prominente rol gespeeld.

Maar er is nog een andere reden waarom in het christendom de officiële liturgie en de rituelen thuis verder uit elkaar liggen dan in het Jodendom. Dat is een reden die eerder van sociologische aard is en te maken heeft met het missionaire karakter van het christendom. Het christendom pretendeert een boodschap te hebben die voor de hele mensheid, in ieder geval voor de volkeren (= heidenen) van wezenlijk belang. Christenen hebben door de eeuwen heen geprobeerd niet-christenen te bekeren en daar bovendien vanaf de vierde eeuw ook ruimschoots de kans toe gekregen.. Wie wil bekeren, zal degene die hij wil bekeren, een eind tegemoet moeten komen. Hij/zij zal water bij de wijn moeten doen. Hij/zal onderscheid moeten maken tussen de kern en de rand, tussen kernchristenen en randchristenen. Het punt was nu dat de volkeren, de 'heidenen' die bekeerd werden aan, al een overvloed van rituelen kenden en het waren precies die rituelen die nauw met het dagelijks leven, buiten de kerk, verweven waren. Zeker in de middeleeuwen heeft de Kerk geprobeerd die rituelen te integreren, maar ze heeft dat maar ten dele gedaan. Feitelijk heeft dat het onderscheid tussen kernliturgie en rituelen in de marge in het christendom verscherpt. In het Jodendom lag dit anders. Joden waren niet missionair. Bovendien vormden ze een minderheid in de samenleving wat hen stimuleerde en ook noodzaakte om sterker hun eigen identiteit te benadrukken (het is een opmerkelijk gegeven dat religieuze minderheden veel minder de neiging hebben om aan inculturatie te doen dan religieuze meerderheden). Vandaar, zo is mijn stelling, dat daar het onderscheid tussen de rituelen de synagoge en de rituelen thuis minder groot is en de rituelen in de kerk en in de christelijke families/gezinnen. Althans dat is mijn stelling.

Dit alles geldt voor de christelijke liturgie, met name de rooms-katholieke liturgie, zoals die gegolden heeft tot aan het midden van de twintigste eeuw. Sinds die, liturgisten en historici stellen het keerpunt vaak op de zestiger jaren van de vorige eeuw, is alles aan het schuiven gegaan, althans in West-Europa en met name in Nederland.

De twintigste eeuw, en met name de jaren zestig en zeventig van die eeuw, waren in liturgisch opzicht een periode van hervormingen. Het was de tijd van de Liturgische Beweging en vooral ook van het Tweede Vaticaans Concilie. De liturgiehervorming uit die periode was vooral gericht op de zogenaamde kernliturgie zoals die werd gevierd in de parochies, in het kerkgebouw: sacramenten, met name de eucharistie, en ook het kerkelijk jaar. De liturgiehervormingen wilden vooral bevorderen dat gelovigen actief en bewust

deelnamen aan de kernrituelen die voor een belangrijk deel een zaak van de clerus waren geworden. Over huisrituelen is in de kerkelijke documenten uit die tijd niet zoveel te vinden. Eén van de weinige uitzonderingen vormt het rituale voor de zegeningen dat niet voor niets zo ongeveer als laatste uitkwam. Je zou zelfs kunnen zeggen dat er een zeker wantrouwen bestond tegenover huisrituelen, in zoverre die namelijk tot de particuliere devoties werden gerekend die afleidden van de kern. Die werden niet zonder meer afgewezen, maar er werd wel benadrukt dat ze ondergeschikt moesten worden aan de officiële, kerkelijke liturgie. Je zou dat in zekere zin kunnen zien als een poging om de kloof tussen de officiële liturgie en de huisrituelen te dichten en wel door de huisrituelen zo veel mogelijk naar de liturgie te trekken.

Tegelijkertijd was er in die periode in de samenleving sprake van een algemene ritencrisis. ‘Ritueel’ was eigenlijk een vies en een verdacht woord. Ik denk dat de kerk daarin ook voor een stuk werd meegezogen. In ieder geval stimuleerde het veel katholieken om eens danig opruiming te houden. Dat had gevolgen voor de huisrituelen. Traditionele vormen, zoals bepaalde vaste gebeden, rozenhoedjes, gebruik van wijwater, leken als sneeuw voor de zon te verdwijnen. Devotiebeelden die vroeger in de huiskamer hadden gestaan, werden massaal van de hand gedaan en wanneer je zo probeerde te verkopen, kreeg je er nauwelijks iets voor.

Sinds de jaren tachtig lijkt de ritencrisis in de samenleving voor een deel voorbij. Rituelen staan weer in de belangstelling. Er wordt weer gezocht naar rituelen en er wordt in ieder geval veel over gepraat en geschreven. Opmerkelijk daarbij is wel dat de kerken nauwelijks van die groeiende belangstelling voor rituelen profiteren. Het kerkbezoek neemt in ieder geval niet toe en het lijkt zich grotendeels buiten de kerken af te spelen. Opmerkelijk is ook dat christelijke rituelen wel blijven bestaan, maar precies van hun christelijke elementen worden ontdaan. Ze worden soms seculier, maar vaker nog basaal sacraal (om een term te gebruiken die Goedroen Juchtmans gebruikt). Wat overblijft is een soort algemeen religieuze basis: Kerstmis als midwinterfeest en Pasen als voorjaarsfeest. Nieuwe uitvaartrituelen en nieuwe geboorterituelen die op hun beurt soms weer de kerken binnenkomen (bijvoorbeeld tijdens uitvaarten). Al met al, wij zien soms een rituele beweging, van buiten de kerk, naar binnen de kerk, maar de omgekeerde beweging, van binnen de kerk naar buiten de kerk, zien wij maar zelden.

Iets soortgelijks zien wij ook op het gebied van de huisrituelen. In de samenleving treffen wij volop huisrituelen, in de brede zin van het woord, aan: verjaardagsfeestjes, Sinterklaas, allerlei rituelen met Kerstmis en Pasen. Goedroen Juchtmans heeft daar in haar dissertatie uitvoerig onderzoek naar gedaan. Die deels nieuwe en deels oude huisrituelen

komen wij ook in katholieke gezinnen tegen. Wat daarbij echter opvalt, is dat de band met de christelijke traditie veelal flinterdun is of vrijwel geheel ontbreekt. Ze zijn of worden ‘basaal sacraal’: er is sprake van een algemene vorm van sacraliteit (zin voor het mysterie van het bestaan; verbondenheid met het verleden; gevoel bij een groep te horen etc.) die niet specifiek wordt ingevuld. Feitelijk is er een heel nieuw soort Kerstfeest ontstaan dat nog maar weinig te maken heeft met het christelijke feest. Hetzelfde geldt ook voor Pasen. Er wordt wel gebeden, maar vaak is niet duidelijk tot Wie eigenlijk.

Wat betekenen deze ontwikkelingen voor kerken en kerkbetrokken christenen, bijvoorbeeld voor katholieken? Welke positie zouden zij hier in kunnen nemen? Welke strategie zouden zij kunnen kiezen? Ik zou hier drie mogelijke wegen willen aangeven.

a. Een voortzetting, of revitalisering, van de huis- en gezinsrituelen die vooral tussen 1850 en 1960 zijn ontstaan.

b. Een ‘liturgisering’ van huisrituelen. Dat wil zeggen: huisrituelen zoveel mogelijk laten aansluiten bij de kernliturgie (enigszins in de geest van de Liturgische Beweging en het Tweede Vaticaans Concilie). Dus bijvoorbeeld thuis aangepaste getijden gaan bidden of Bijbel lezen. Dit kan ook betekenen: bewust niet aansluiten bij wat in de samenleving gangbaar is. De nadruk leggen op kerkelijke feesten die in de samenleving geen rol spelen. Bijv. in de Advent geen kerstbomen plaatsen en op Kerstmis geen copieuze kerstdiners houden en ook geen cadeautjes geven op Kerstmis. Geen paaseieren in de Veertigdagentijd, maar alleen op Pasen, of misschien: helemaal geen paaseieren en paashazen.

c. Zoveel mogelijk aansluiten bij de basaal sacrale ritualiseringstendensen in de samenleving zoals wij die aantreffen rondom de grote feestdagen – in de donkerste periode van het jaar, tussen Sinterklaas en Oud en Nieuw -, tijdens verjaardagen, Sinterklaas etc.

Alle drie benaderingen roepen bepaalde vragen op en brengen een aantal beperkingen met zich mee.

Het probleem dat de eerste benadering met zich mee brengt is dat de traditionele (katholieke) huisrituelen verbonden zijn met een type vroomheid dat in de vorige eeuw nagenoeg is verdwenen en niet zo maar gereanimeerd kan worden (verondersteld dat men het

zou willen). Deze rituelen waren bovendien verbonden met een bepaalde visie op het gezin, man-vrouw-verhoudingen die niet meer aansluit bij de hedendaagse sociale werkelijkheid.

Het voordeel van de tweede benadering is dat deze maximaal recht probeert te doen aan de christelijke identiteit. Terug naar de kern, in de kerk, maar ook in het gezin waar de basis wordt gelegd voor het christelijk geloof. Je kunt hier niettemin twee vragen bij stellen: a) Hoe realistisch is deze optie? b) In hoeverre wordt hier recht gedaan aan het concrete leven zoals zich dat in een gezinssituatie voltrekt? Sluiten de kernrituelen wel voldoende aan bij de hoogtepunten en dieptepunten van het gezinsleven en basale sacraliteit die wij daar tegenkomen? Is deze benadering ook in die zin niet ‘wereldvreemd’?

Het voordeel van de derde benadering is dat ze maximaal recht doet aan die basale sacraliteit en zo direct mogelijk voortbouwt op wat zich thuis afspeelt. Het gaat echt om een ritualisering van onder op, niet van bovenaf? Volledig inductief, niet deductief. Voor de kerken is er echter het gevaar van een volledige ‘assimilatie’. Men voegt zich kritiekloos bij wat gangbaar is in de samenleving. Dat betekent dat men zich overlevert aan processen die, in ieder geval vanuit een christelijk perspectief, misschien toch wel problematisch kunnen zijn: idealisering en romantisering van het gezinsleven en het huwelijk, commercialisering van de feesten; materialistische tendensen etc. Wanneer men consequent en exclusief deze weg bewandelt, zal dat volgens mij binnen afzienbare tijd tot een volledige verdamping van de christelijke identiteit leiden.

Mij lijkt dat de oplossing alleen maar kan liggen in een combinatie van de tweede en de derde weg. Rituelen waarin een christelijke identiteit tot uitdrukking kan komen, maar die dan wel stevig geworteld moet zijn in het dagelijks leven zoals zich dat voor een niet onbelangrijk deel ‘thuis’ afspeelt. Voor veel mensen, met name ook voor kinderen, betekent ‘thuis’ nog steeds: in het gezin, hoe dat in de praktijk ook moge zijn samengesteld.

Het is interessant dat het Jodendom, vanuit een andere maatschappelijke positie, met dezelfde vragen hebben geworsteld en hebben geprobeerd daarop antwoorden te vinden. Ik vermoed dat katholieken, - en meer in het algemeen: christenen – daar veel van kunnen leren,